Чернявський Сергій Сергійович – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, начальник наукової лабораторії проблем запобігання та розкриття тяжких злочинів КНУВС

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНІВ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВИХ КОНЦЕПЦІЙ

Розглянуто наукові підходи щодо визначення місця і ролі криміналістичної характеристики злочинів у структурі методики розслідування. На основі аналізу теоретичних концепцій, з урахуванням потреб практики, запропоновано авторську позицію щодо застосування цієї категорії.

Рассмотрены научные подходы к определению места и роли криминалистической характеристики преступлений в структуре методики расследования. На основе анализа теоретических концепций, с учетом потребностей практики, предложена авторская позиция по применению данной категории.

In the article there are scientific approaches to the problem of criminalistics description of crimes in the structure of method of investigation. On the basis of analysis of theoretical conceptions necessities of practice the offered author position of application this category.

Ключові слова: криміналістична характеристика злочинів; порівняльний аналіз; наукові концепції.

Стан й умови протидії найнебезпечнішим виявам організованої та економічної злочинності, пов'язані з ними якісні зміни криміногенної ситуації у країні визначили для криміналістики низку нових завдань, передусім, вони торкаються криміналістичної методики [1, с. 9], оскільки саме цей розділ криміналістики найбільш обумовлений потребами судово-слідчої практики щодо пошуку та вдосконалення наукових засобів і методів розкриття та розслідування злочинів. Задоволення цих потреб і є основною метою криміналістики загалом, зумовлює тенденції внутрішнього розвитку цієї науки, визначає місце й роль в ній окремих теорій, зок-

рема криміналістичної класифікації, криміналістичного прогнозування, криміналістичної характеристики злочинів та ін.

Водночас певне "відставання" науково-методичних рекомендацій від нагальних потреб практики пояснюється відсутністю належних теоретичних досліджень саме в галузі криміналістичної методики. Криміналістичний аналіз злочинів, який раніше здійснювали з метою розроблення прикладних рекомендацій щодо розслідування, фактично перетворився на безсистемне викладення кримінально-правових, кримінологічних і кримінально-процесуальних аспектів характеристики окремих діянь [2, с. 8].

Наявність диспропорцій між потребами практики й науковими розробками неодноразово підтверджували вчені-криміналісти. Скажімо, О. М. Васильєв зазначає, що ці чинники знижують коефіцієнт корисної дії усієї криміналістики з негативними наслідками для протидії злочинності [3, с. 3]. Р. С. Бєлкін стверджує, що у криміналістичній науці трапляється значна кількість різноманітних "умоглядних конструкцій" і "відкриттів", що не мають ані теоретичного, ані практичного сенсу [4, с. 7]. В. Я. Колдін зауважує, що запропоновані чисельні теоретичні конструкції та структурні моделі криміналістики, не підкріплені обґрунтуванням їх практичної користі, лише вносять різнобій і плутанину в систему підготовки кадрів [5, с. 20].

У ситуації, що склалася, частково "винні" й самі практичні працівники. На думку Р. С. Бєлкіна, перешкодою на шляху впровадження криміналістичних рекомендацій у слідчу практику є консервативні стереотипи, що склалися в царині правоохоронної діяльності. "Практика стихійно протидіє нововведенням, – констатував він, – намагаючись зберегти звичний статус-кво, звичний спосіб дій. Цьому сприяють і сформовані стереотипи мислення слідчих та оперативних працівників. Небажання і деякою мірою побоювання нового, незвичного прикриваються іронічним ставленням до рекомендованих новинок. Корені такого негативного ставлення різноманітні. Це може бути результатом професійної деформації, втрати інтересу до своєї професії. Це може бути і конформізм молодих слідчих, які потрапили під вплив заражених такою байдужістю старших колег" [4, с. 124].

З цими висновками важко не погодитись. Існуючі суперечності необхідно усувати, й перший крок у цьому напрямі повинні зробити науковці. Саме їм доведеться переглянути запропоновані наукою положення, у тому числі й ті, що стосуються криміналістичної методики, оскільки так звані "книжкові рекомендації", що здатні частково задовольнити потреби навчального процесу з криміналістики, навряд чи стають інструментом практичної діяльності.

Незважаючи на те, що традиційна структура криміналістичної методики є апробованою в науці, її не можна визнати оптимальною, оскільки в ній далеко не завжди відбувається зв'язок між структурними елементами. Скажімо, відомості щодо криміналістичної характеристи-

ки злочинів не враховують при висвітленні питань з організації і планування розслідування, насамперед при визначенні типових версій, або, навпаки, якщо типові версії і називають, то без посилань на відповідні дані, відображені у криміналістичній характеристиці.

Отже, удосконалення криміналістичної методики як системи знань й окремого розділу криміналістики має відбуватися через узагальнення та філософське осмислення накопиченого емпіричного матеріалу, пізнання наукових фактів, що належать як до злочинної діяльності, так і до сфери протидії злочинності. У зв'язку з цим, набувають особливого значення питання щодо удосконалення існуючих і формування нових методик розслідування окремих видів (груп) злочинів; застосування деяких теоретичних концепцій як підґрунтя для формування та вдосконалення методик розслідування (передусім, концепції криміналістичної характеристики злочинів); уніфікації поглядів учених на структуру криміналістичної методики, характеристику її елементів; викладення цих положень у найбільш доступній для сприйняття та використання формі.

Першим й основним структурним елементом інформаційно-пізнавальної моделі будь-якої криміналістичної методики, серцевиною її ретроспективного рівня є криміналістична характеристика злочину.

Характеристика – один із прийомів ознайомлення з предметом, суть якого полягає у виявленні відмінних його якостей та властивостей, що мають певне значення. Характеристику як логічний прийом застосовують у різних сферах життя, у різних науках. Широкого поширення вона дістала і в криміналістиці, хоча більшість базових підручників поняття та зміст криміналістичної характеристики злочинів не розкривають. Здебільшого про ці питання автори навіть не згадують, що певним чином ускладнює теоретичне сприйняття цієї категорії більшістю молодих учених і практичних працівників.

Відомо, що термін "криміналістична характеристика злочинів" уперше було введено до наукового обігу 1967 р. завдяки відомій праці О. Н. Колесніченка [6]. Перелік структурних елементів у змісті криміналістичної характеристики одним з перших обґрунтував Л. О. Сергєєв, який відносив до них, зокрема, відомості про спосіб учинення злочинів, обставини, пов'язані з безпосереднім об'єктом посягання, суб'єктами та суб'єктивною стороною, а також взаємозв'язки між цими елементами [7]. Значний внесок у розвиток та наукове обґрунтування концепції криміналістичної характеристики злочинів зробили також В. П. Бахін, Р. С. Бєлкін, О. Н. Васильєв, І. А. Возгрін, В. К. Гавло, І. Ф. Герасімов, В. О. Коновалова, В. О. Образцов, М. В. Салтевський, Н. А. Селіванов, В. Г. Танасевич, О. Г. Філіппов та ін.

Загалом, у розвитку наукової категорії "криміналістична характеристика злочинів" можна виокремити такі етапи:

1) перші згадки й описання криміналістичної характеристики злочинів (кінець 1960-х рр.);

2) розроблення теоретичних засад криміналістичної характеристики злочинів (1980-ті – початок 1990-х рр.);

3) розроблення криміналістичних характеристик окремих видів злочинів та формування теорії криміналістичної характеристики (протягом 1990-х рр.);

4) відставання розробок криміналістичної характеристики як практичного інструменту розслідування порівняно з теоретичним описанням окремих її елементів, і на цій підставі виникнення пропозицій щодо відмови від застосування криміналістичної характеристики як наукової категорії (кінець XX – початок XXI ст.).

Дійсно, погляди на сутність, місце та значення криміналістичної характеристики злочинів у літературі висловлювались прямо протилежні: від відведення їй ролі загальної криміналістичної теорії або навіть криміналістичного вчення [8], і на цій підставі віднесення її до методологічних основ криміналістики – до повного заперечення необхідності й доцільності розгляду цієї категорії як "криміналістичного пережитку" [9].

Дискусії, що точилися навколо "криміналістичної характеристики", не втихають і дотепер. Так, сьогодні відсутня єдність щодо поняття, значення і місця вказаної категорії у системі криміналістики. Скажімо, А. В. Дулов узагалі пропонує відмовитись від категорії "криміналістична характеристика" і замінити її на "криміналістичний аналіз" [10, с. 72–73]. На нашу думку, навряд чи поняття "аналіз" і "характеристика" є тотожними й можуть заміщувати одне одного. За своєю етимологією та семантикою "аналіз" належить перважно до засобів пізнавальної діяльності, тоді як "характеристика" – до її результатів.

З огляду на концепції, запропоновані представниками відомих наукових шкіл криміналістики, сьогодні криміналістичну характеристику злочинів розуміють як:

модель типових ознак певного виду (групи) злочинів (В. О. Образцов);

систему узагальнених даних (відомостей) про типові криміналістично значущі ознаки злочинів (В. О. Коновалова);

наукові положення окремої методики розслідування, що є системою відомостей про елементи механізму злочину (А. Ф. Волобуєв);

наукову категорію, у якій описано типові ознаки та властивості події злочину (Л. Я. Драпкін);

відправний елемент у структурі окремих методик розслідування злочинів (І. Ф. Герасімов);

ідеальну сукупність криміналістично значущих елементів та закономірностей вчинення конкретного злочину (В. Г. Гончаренко);

інформаційну модель, що є узагальнюючим описом якісних і кількісних ознак окремого виду чи групи злочинів (М. В. Салтевський) тощо.

Наведені підходи дають змогу окреслити концептуальну сутність поняття, виокремити його структурні елементи та зв'язки. З огляду на принципи побудови криміналістичної методики, у якій криміналістична характеристика посідає ключову позицію, останню більшість авторів тлумачать як інформаційну модель злочину, у якій на статистичному рівні відображено кореляційні залежності між певними структурними елементами. У цій моделі наявні типові ознаки, що характеризують певну класифікаційну групу злочинів, і специфічні, що надають можливість відокремити цю групу від інших. Головною рисою цієї моделі є те, що всі її елементи становлять певну систему і розглядати їх ізольовано недоцільно. Водночас кожний елемент окремо здатний впливати на вирішення загальних питань досудового розслідування, зокрема висунення версій, визначення напрямів збирання доказів та обрання алгоритмів дій слідчого, прогнозування можливої лінії поведінки злочинця тощо.

Принципово іншої позиції щодо змісту та призначення криміналістичної характеристики дотримується І. А. Возгрін. На його думку, криміналістична характеристика злочинів є описанням стану та особливостей боротьби з різними категоріями злочинів, що включає найширше коло питань, зокрема: визначення поняття та загальних умов досудового слідства й дізнання; описання стану та особливостей боротьби зі злочинами певного виду; криміналістичну класифікацію злочинів; обставини, що підлягають встановленню, тощо [11, с. 206–209].

Погодитися з цією позицією важко. По-перше, поняття та загальні умови досудового слідства не є криміналістичними категоріями і стосуються науки кримінального процесу. По-друге, описання стану та особливостей боротьби з певним видом злочинів не є складовою предмета криміналістики, а за своєю сутністю є кримінологічними категоріями. По-третє, виділяти як окремий елемент класифікацію злочинів недоречно, оскільки класифікація сама по собі не несе інформаційного навантаження, а є лише логічним методом розподілу певного масиву інформації. По-четверте, обставини, що підлягають встановленню, також не можуть входити до криміналістичної характеристики, оскільки пов'язані не з закономірностями злочину, а із процесом його розслідування.

Більш вдалим, на наш погляд, є визначення, запропоноване Л. Я. Драпкіним, який під криміналістичною характеристикою злочинів розуміє наукову категорію, де з достатнім ступенем конкретності описано типові ознаки й властивості події, обстановки та способу вчинення суспільно небезпечних діянь певної класифікаційної групи, процес утворення та локалізації доказів, типологічні якості особи та поведінки винних, потерпілих, а також сталі особливості інших елементів механізму злочину [12, с. 16–17].

На думку О. Н. Колесніченка та В. О. Коновалової, криміналістична характеристика – це система відомостей про криміналістично

значущі ознаки злочинів даного виду, що відображають закономірні зв'язки між ними, яка слугує побудові та перевірці слідчих версій у розслідуванні конкретних злочинів [13, с. 16–20].

Принципова новизна криміналістичної характеристики злочинів, на думку В. П. Бахіна, полягає в тому, що, по-перше, в систему даних про злочин включено лише суттєві ознаки (не будь-які, не однакові для всіх видів злочинів, а лише ті, що в рамках певного виду чи групи здатні сприяти розкриттю та розслідуванню); по-друге, ці дані "спрацьовують" лише через виявлені їх закономірні зв'язки [2, с. 9]. Практично це полягає в тому, що під час розслідування конкретного виду злочину, співставлення наявних даних із системою узагальнених відомостей про інші злочини цього виду можливо виявити ознаки аналогічних злочинів й на цій основі визначити те, чим характеризуються невідомі обставини. Цей висновок певною мірою можна вважати відповіддю на наведене вище зауваження Р. С. Бєлкіна стосовно того, що сам по собі комплекс відомостей про злочин, який становить зміст криміналістичної характеристики, нічого нового ані для науки, ані для практики в собі не несе.

З огляду на запропоновані підходи, до найбільш суттєвих ознак криміналістичної характеристики злочинів як наукової категорії слід віднести:

сукупність узагальнених даних про криміналістично значущі ознаки злочинів певного виду (групи);

встановлення й урахування закономірних зв'язків між цими даними;

використання цих даних і зв'язків між ними для вирішення завдань розкриття та розслідування злочинів.

З урахуванням викладеного, у криміналістичній характеристиці слід чітко виокремлювати:

по-перше, теоретичну концепцію (систему понять і міжкатегоріальних зв'язків для описання моделі злочинної діяльності) як гносеологічну основу для формування методики розслідування;

по-друге, систему зібраних й узагальнених даних про криміналістично значущі ознаки певного виду (групи) злочинів як робочий (прикладний) інструмент розслідування.

Р. С. Бєлкін зауважує стосовно практичного застосування цього поняття, що криміналістична характеристика як єдиний комплекс набуває практичного значення лише у випадках, коли встановлені кореляційні зв'язки та залежності між її елементами, які мають закономірний характер та виражені в кількісних показниках [14, с. 316]. Мабуть, тому ще в середині минулого століття у криміналістичну науку почали активно впроваджуватися методи соціологічного дослідження, апробовані у вітчизняній кримінології, зокрема програмне вивчення кримінальних справ, анкетування практичних працівників та інших категорій осіб, інтерв'ювання, спостереження тощо. Розроблення криміналістичної характеристики злочинів пов'язано з проблемою програ-

мування та автоматизації дій слідчого, створення системи типових пошукових версій. Першим, хто реально наблизився до практичної моделі криміналістичної характеристики, був Л. Г. Відонов, який розробив працездатну систему даних, що відображала результати узагальнення значного масиву справ про навмисні вбивства.

У криміналістичній літературі висловлено погляди на криміналістичну характеристику злочинів як теоретичну конструкцію та практичний інструмент розслідування. Адже в першому випадку криміналістична характеристика злочинів є абстрактним описанням структури конкретних видових і групових характеристик. Підставою побудови криміналістичної характеристики як практичного інструменту є криміналістична класифікація злочинів, що становить основу для розроблення окремих методик розслідування.

На думку деяких учених, існує так званий "загальний" чи "абстрактний" рівень криміналістичної характеристики [15, с. 282]. Із запропонованим підходом погодитися важко. Адже криміналістична характеристика як продукт наукового аналізу й узагальнення значного масиву емпіричних даних про злочини певного виду чи групи може існувати лише на конкретному рівні (відображати певний розряд, групу предметів, явищ, осіб, поєднаних спільністю певних ознак) і лише в цьому значенні має інформаційне навантаження та значення для розслідування. Криміналістична характеристика, на відміну, скажімо, від кримінально-правової характеристики, не іманентна загальному поняттю злочину (криміналістично значущих елементів у загальному понятті злочину не існує), а є лише узагальненням (відображенням) певних ознак злочинної діяльності. Отже, спроби розробити єдиний для всіх злочинів зміст криміналістичної характеристики так само неможливо, як створити єдину методику їх розслідування [16].

Не можна визнати вдалими і спроби деяких авторів розглядати криміналістичну характеристику на рівні окремого злочину. Цілком доречно, що при розробленні криміналістичної характеристики вивчають одиничні акти злочинної поведінки, що стосуються певного виду чи групи. Утім, лише на рівні узагальнення сукупності елементів за результатами вивчення певного масиву даних (кримінальних чи оперативно-розшукових справ, відмовних матеріалів тощо) виявляють закономірності, що після відповідного наукового опрацювання можна екстраполювати на процес провадження у конкретній справі.

Проаналізувавши зміст наукової дискусії в літературі стосовно розуміння класифікації криміналістичних характеристик злочинів, уважаємо за доцільне використати філософські категорії "одиничне", "особливе" та "загальне". Одиничне – уява про один який-небудь предмет (явище) або процес, що відображає сукупність притаманних цьому предмету (явищу) ознак, тобто в нашому розумінні – це одиничний, конкретний злочин. Особливе – властивості, за якими виділяються класи предметів, що входять до інших класів предметів, утворених

за більш загальними ознаками. У нашому тлумаченні – це певний масив злочинів, поєднаних спільними видовими (наприклад, крадіжка, фіктивне підприємництво тощо) чи груповими (наприклад, корисні злочини, злочини, вчинені службовими особами тощо) ознаками. Загальне – це закономірності, властиві багатьом предметам, явищам, процесам, тобто міжвидові об'єднання (класи) злочинів (наприклад, економічні, корисно-насильницькі, екологічні тощо).

Викладене дає підстави для відповіді на питання стосовно існування "загального" та "одиничного" рівнів криміналістичної характеристики. У першому випадку йдеться про криміналістичну характеристику злочинів узагалі або невизначений великий масив (клас) злочинів, що можливо розглядати лише як теоретичну конструкцію, гносеологічну основу формування загальних положень відповідної методики [17]. Що ж стосується "одиничного" рівня, то своє функціональне призначення криміналістична характеристика набуває за результатами аналізу певної сукупності (масиву) даних, і тому на рівні окремо взятого епізоду злочинної діяльності доцільно розглядати лише робоче описання ознак відповідних елементів.

Дискусійним у науці є співвідношення криміналістичної характеристики злочинів із предметом доказування у кримінальних справах (ст. 64 КПК України). Учені-криміналісти неоднозначно підходять до розв'язання цього питання, а саме вважається, що:

елементи криміналістичної характеристики злочинів ідентичні предмету доказування (В. Г. Танасевич);

криміналістична характеристика ширше предмета доказування (В. О. Образцов);

криміналістична характеристика злочинів і предмет доказування – різнопланові поняття (М. О. Селіванов).

Для правильного співвідношення криміналістичної характеристики злочинів і предмета доказування, на наш погляд, треба проаналізувати юридичну природу та гносеологічну сутність кожної з цих категорій.

По-перше, сутність предмета доказування чітко визначається кримінально-процесуальним законом, що регламентує вичерпний перелік відповідних структурних елементів, необхідних і достатніх, на думку законодавця, для встановлення істини в будь-якій справі. Предмет доказування – категорія стала, законодавчо визначена, універсальна щодо застосування. Водночас криміналістична характеристика злочинів є результатом узагальнення й аналізу кримінальних справ, а пропозиції, що ґрунтуються на цих дослідженнях, мають рекомендаційний характер, оскільки зв'язки між елементами криміналістичної характеристики є ймовірнісно-статистичними. Тобто криміналістична характеристика злочинів – категорія наукова, більш динамічна і спеціальна у плані застосування.

По-друге, у криміналістичній характеристиці злочинів зібрані не власне обставини, що становлять предмет доказування, а відомості

про них, і лише ті, що містять криміналістично значиму інформацію (скажімо, деякі обставини, що впливають на ступінь і характер відповідальності, є складовою предмета доказування, але не мають криміналістичного значення). Водночас, криміналістична характеристика значно ширше за предмет доказування, оскільки охоплює масиви даних, що можуть мати проміжне пошукове значення для розслідування або виконувати роль логічних аргументів.

По-третє, предмет доказування та криміналістична характеристика злочинів – поняття не тотожні, не поглинаючі одне одного. Перше з них є категорією науки кримінального процесу і стосується процесу доказування, друге – категорією криміналістичної методики та сприяє правильному визначенню засобів і методів організації пошуково-пізнавальної діяльності з метою встановлення невідомих обставин у справі.

Отже, концептуальні погляди на сутність, місце та значення категорії "криміналістична характеристика злочинів" для криміналістичної науки та правоохоронної практики неоднозначні та викликають запеклі дискусії. Усе це є наслідком недостатньої теоретичної розробленості цієї складної проблеми (незважаючи на значну кількість праць), свідчить про наявність суттєвих розбіжностей у поглядах на природу, сутність, структуру, кількість елементів криміналістичних характеристик, основу їх систематизації, співвідношення цього поняття із суміжними категоріями тощо.

Очевидно, що криміналістична характеристика злочинів як теоретична конструкція і модель злочинної діяльності відноситься до основних положень методики розслідування. Позаяк функціональне призначення криміналістичної характеристики – забезпечення розслідування, її практична цінність виникатиме лише в разі, коли вона стає узагальненням значної кількості кримінальних справ з виявленням кореляційних залежностей і взаємозв'язків між криміналістично значущими елементами злочинної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бахин В. П. "Контркриминалистика" или новые задачи криминалистики / В. П. Бахин, И. В. Гора // Актуальні проблеми держави та права. – Одеса. – 1998. – Вип. 5. – С. 9–17.

2. Бахин В. П. Криминалистическая методика : [лекция] / Бахин В. П. – К., 1999. – 27 с.

3. Васильев А. Н. Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений / Васильев А. Н. – М., 1978. – 71 с.

4. Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Белкин Р. С. – М., 2001. – 240 с.

5. Колдин В. Я. Служебная роль криминалистики / В. Я. Колдин // Криминалистика XXI века : материалы науч.-практ. конф., 26–28 февр. 2001 г. – М., 2001. – Т. 1. – С. 20–22.

6. Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.09 / А. Н. Колесниченко. – Х., 1967. – 42 с.

7. Сергеев Л. А. Сущность и значение криминалистической характеристики преступлений. Руководство для следователей / Сергеев Л. А. – М., 1971. – 437 с

8. Яблоков Н. П. Криминалистическая характеристика как составная часть общей теории криминалистической теории / Н. П. Яблоков // Российское законодательство и юридические науки в современных условиях: состояние, проблемы, перспективы : материалы Всероссийской науч.-практ. конф. – Тула, 2000. – С. 33–37.

9. Белкин Р. С. Понятие, ставшее "криминалистическим пережитком" / Р. С. Белкин // Российское законодательство и юридические науки в современных условиях: состояние, проблемы, перспективы : материалы Всероссийской науч.-практ. конф. – Тула, 2000. – С. 6–10.

10. Криминалистика : [учебник] / под ред. А. В. Дулова. – Минск, 1996. – 415 с.

11. Возгрин И. А. Криминалистическая методика / Возгрин И. А. – Минск, 1983. – 214 с.

12. Драпкин Л. Я. Предмет доказывания и криминалистические характеристики преступлений / Л. Я. Драпкин / Криминалистические характеристики в методике расследования преступлений : межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1978 – Вып. 69. – С. 16–17.

13. Колесниченко А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений : [учеб. пособие] / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. – Х., 1985. – 92 с.

14. Белкин Р. С. Курс криминалистики / Белкин Р. С. – М., 2001. – 800 с.

15. Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений / Ермолович В. Ф. – Минск, 2001. – 304 с.

16. Куклин В. В. О понятии и содержании криминалистической характеристики / В. В. Куклин // Вопросы уголовного процесса и криминалистики. – М., 1988. – С. 83–88.

17 Тищенко В. В. Криминалистическая характеристика преступлений в структуре методики расследования / В. В. Тищенко // Юридична освіта і правова держава : зб. наук. праць. – Одеса, 1997. – С. 250–255.